

VALLOMÁS

A PANORÁMA-HÁBORÚ EMLÉKEIBŐL

A Debreceni Ady Társaság békés és sikeres munkáját néhány fájdalmas politikai, irodalompolitikai konfliktus zavarta meg. Az első 1930-ban. Ekkor jelent meg Párizsban az új magyar irodalom francia nyelven írt története a *Panoramas des Littérature Contemporaines* sorozatban, a Kra kiadónál. A negyedfélszáz lapnyi kötetet két debreceni irodalomtudós írta, Hankiss János és Juhász Géza. Hankissnak, a debreceni egyetem professzorának, az Ady Társasággal nem volt kitetsző kapcsolata. Juhász Géza középfokon tanított, s ügyvezető elnöke volt az Ady Társaságnak.

A Panoráma megjelenése viharosan fölbolygatta a magyar sajtót. Nemcsak a debreceni lapok foglalkoztak vele, hanem — és sokkal nagyobb hangerővel! — a fővárosiak is, hírlapok és folyóiratok egyaránt. Bálint György a Pesti Naplóban, Ignótus Pál az Esti Kurirban, Turóczi-Trostler József a Pester Lloydban, Rédey Tivadar a Napkeletben, Kemény István a Magyar Hírlapban, Hevesi András a 8 Órai Újságban, Márai Sándor az Újságban, Szenteleky Kornél a szabadkai Naplóban, József Attila a Kortársban, Vajthó László a Protestáns Szemlében —, hogy csak az ismertebb orgánumokat vagy bírálókat említsem, s azokat sem mindet. De külföldi lapok is írtak a könyvről, például a Querschnitt, L'Européen, L'Archer, a Nouvelle Revue Française — az utóbbiban Sauvageot foglalkozott vele. A debreceni lapokban több idevágó kisebb cikke jelent meg Kardos Pálnak, Juhász Gézának. A Panoráma szerzőinek közös nyilatkozatait közölte a Debreceni Szemle, a Budapesti Hírlap s talán más lapok is.

A baloldali orgánumok felháborodottan támadták a könyv ítéleteit, főleg azokat, amelyekben a kurzuspolitika, a fajvédelmi áramlatok nyomait fedezték föl. Ezek a kritikák a Panoráma szerzőiben az ellenforradalmi irodalompolitika képviselőit látták, bíráló indulataikat az akkoriban már erősödő fasizmus réme is fűtötte.

Nehéz helyzetben voltam én is, Kardos Pál is. A baloldali Panoráma-bírálatokat lényegileg jogosnak, indokoltnak éreztük, mert a francia nyelvű irodalomtörténet szerintünk is valóban el-elsiklott jobbfelé, s a szellemi életnek ilyes tünetei ellen harcba szállni — ez köteles része volt az aktuális nagypolitikai küzdelemnek. Viszont ezek a baloldali

bírálatok nem voltak igazában szakszerűek. Publicisztikus hév sodorta érveiket, ítéleteiket, és *központi* igazukat alig-alig támogatták filologikusan helytálló tételek. A baloldali kritika valamiféle „rehabilitációját” éreztük szükségesnek, olyan bizonyítását a baloldal *lényegi* igazának, amely nem él a publicisztika harsányabb eszközeivel, és nem pusztán az újságolvasó tömegek igényeire appellál, hanem higgadtan, szakszerű gondossággal közelít meg hibákat és erényeket, és elvárja, kiérdemli a szakkörök figyelmét is. Egy ilyen dolgozat – gondoltuk – véglegesebben cáfolhatja a Panoráma sugallatait, mint akár a legradikálisabb publicisztikai lendület.

De nemcsak ilyen gondjaink voltak. Hankiss professzort nem nagyon ismertük, de Juhász Gézát mindenképpen: emberileg is, íróilag is, egészen közelről. Jóhíszeműségét egy pillanatra sem vonhattuk kétségbe. Karnyújtásnyira dolgozott tőlünk. Nézetei, szándékai és a mi nézeteink és szándékaink között csak árnyalatnyi különbségeket éreztünk. Azokban az években már felmorajlottak az „urbánusok” és „népiek” vitái, s valamiképpen döntő volt egy-egy író megítélésében, hogy idekötődött-e vagy oda. Juhász Géza megállotta a próbát. Írtam erről már másutt is. Szemünkben ama kevesek közé tartozott, akik mind a két front érveiből ki tudták szűrni a használhatót, és ki tudták rostálni a károst. Mérlege példás pártatlanságra tört. Úgy láttuk, nem homályosul el szeme előtt, hogy ez az ádáz vita igazában áldatlan vita, s vesztese csak a magyar kultúra egyeteme lehet. Ezzel a szellemmel iparkodott áthatni az Ady Társaságot, a debreceni progresszív írók és művészek általa mozgatott-vezetett közösséget, ez a szellemiség érzett első nagyobb irodalmi vállalkozásának kétágúságán is, amikor az „urbánus” Babitsról és a „népi” Móricz Zsigmondról egy időben adott ki jelentős kismonográfiát.

Nem tudtuk hűnek látni azt a tükröt, amelyet a baloldali sajtó tartott Juhász, Juhászék elé. Nem tudtuk *egészen* hűnek látni. A progresszív politika érdekében állónak gondoltuk, hogy a francia könyv bonyolult érték- és hibahálózata higgadtabban mérlegeltessek.

De még ezen túl is volt gondunk a Panorámával. A nyílt háborúságtól féltettük az Ady Társaságot. Féltettük a Társaság egységét, féltettük létét. Mikor a Panoráma megjelent, a Társaság már három éve működött, mégpedig igen szép eredménnyel. Nagyteremnyi közönséget szervezett-vonzott a szabadabb szellemű irodalom és művészet számára, önbizalmat adott egy egész sor fiatal írónak és művésznek, eleven faktorrá tette a modernebb műszemléletet a város szellemi életében, és már-már háttérbe szorította a konzervatív, retrográd és dilettáns törekvéseket. S hogy mindezt elérte, abban fő érdeme volt Juhász Gézának. Tartanunk kellett attól, hogy ha a kényes művet ridegen vagy éppen a támadás hangnemében bíráljuk, szakadék támad köztünk és Géza közt, s lehetetlenné válik további

szép, irodalmilag és politikailag egyaránt hasznos munkánk. Viszont hallgatni abban a háborúságban, amely a Panoráma körül dúlt, úgy tenni, mintha nem történt volna semmi, ez aláásta volna a Társaság erkölcsi hitelét. Összeomlott volna a Társaság szilárd elvi bázisa. S mi magunk is, a Társaság baloldalinak tudott tagjai, valamelyest lehetlenné váltunk volna.

A nyílt szólásra még egy személyes-elvi mozzanat is készített. Azt vallottuk, hogy a becsületes kritikus akkor is megírja az igazat, ha tekintélyes írók vagy éppen barátok művében talál kivetnivalót. Egymás előtt is szégyelltük volna — sőt, egymás előtt a leginkább —, ha a Panorámáról gyávaságból, opportunizmusból hallgatunk. Kardos Pali gyakran emlegette, hogy „Amicus Plato, magis amica Veritas”, én pedig már korábban nyíltan és nyersen írtam a szülővárosomban nagy befolyású és nem is tehetségtelen Térey-Kuthy Sándor verseiről, s a Panoráma évében az ugyancsak Debrecenben élő Oláh Gábor egyik gyöngén sikerült regényéről.

Úgy határoztunk, hogy világosan és higgadtan elmondjuk véleményünket a műről. Mégpedig tüzetes en és tárgyilagosan. Arról nem lehetett szó, hogy val amelyik debreceni lapban vagy akár fővárosiban kapjunk annyi teret mondandóinknak, amennyire előreláthatólag szükségünk lesz. Nem volt más megoldás, mint önálló füzetben publikálni a bírálatot. Kiadót erre a füzetre nem remélhattünk, összeadtuk hát ketten a kiadás költségeit, és megállapodtunk a debreceni Pannónia nyomdával. A füzet még az 1930-as esztendőben megjelent, az év vége felé. Ha jól emlékszem, könyvkereskedelmi forgalomba nem került, példányait szétküldöttük barátoknak, íróársaknak, hírlapoknak, folyóiratoknak. A bírálat szövege 24 oldalra terjedt, a fedőlapon ez a főcím állott: *Kritikai Füzetek I.*, mégpedig azért, mert a kiadás pillanatában arról képzeleztünk, hogy később más jelentős könyvekről is kiadhatunk ilyenféle nagybírálatot. De az első füzet az utolsó is volt.

A füzet első lapjának tetejére vaskosabb betűkkel ezt a dedikációt illesztettük oda: *Király György szellemének*. Ezzel az ajánlással sok mindent akartunk jelezni, éreztetni. Elsőrenden azt, hogy a Tanácsköztársaság bukása után kíméletlenül megüldözött irodalomtudós gondolataival, szemléletével egyetértünk. De közvetlenebbül azt is, hogy tudósszemélyünk az olyan filológus, aki a legaprólékosabb akribiát a legmodernebb esztétikai érzékenységgel párosítja. Azt szerettük volna, ha ezek a Király György-i vonások, ha halványan is, de kiütköznek bírálatunk lapjain.

A bírálat megjelent, visszhangja Debrecenen túl alig volt. De ami mégis volt, az kárpótolt bennünket az elmaradtokért. Tudniillik Babits cikket írt a Nyugatban a Panorámáról, s ehhez a cikkhez apró jegyzetet fűzött. Éspedig azt, hogy a könyv körül kerekedett háborúságban ő a mi bírálatunkkal ért egyet. A visszhang-jelenségek közül

még megemlítem, hogy Juhász Géza bölcsen és fegyelmezetten fogadta a kritikát. A füzet megjelenése után mosolyogva köszöntött bennünket a Nagytemplom tájékán, és nagyszerű türelemmel fejtegette, mit fogad el bírálattunkból és mit kell elhárítania. Ez a találkozás fontos pillanat volt. Megérettük, hogy az Ady Társaság és mindaz, amit ez a Társaság nekünk és a városnak jelentett, súlyosabb zökkenő nélkül munkálkodhat tovább. Túljutottunk a veszélyek csúcspontján.

Füzetünk egész kis példányszámban jelent meg, ma már aligha őrzi valaki is. Éppen ezért közreadom néhány részletét, azokat, amelyek megmutatják, de legalábbis érzetik, milyen gondolatokat, érveket szült egy irodalmi vita körülbelül félszázaddal ezelőtt. Most, hogy újra elolvastam a füzetet, világosan látom, hogy a dolgok lényegét tekintve igazunk volt, de egyes részletekben a Panoráma szerzői tisztábban láttak, mint mi. A füzetnek azokat a részleteit közlöm, amelyek alkalmasnak tetszenek arra, hogy az egész munkáról képet adjanak a mai olvasónak.

A nagybírálat afféle módszertani bevezetővel indul. Meg akartuk magyarázni, miért foglalkozik egyetlen könyvvel egy egész füzet, holott a kritikák a magyar sajtóban ritkán terjednek túl egy-két hasábon. Azokat az okokat és megfontolásokat, amelyeket főntebb árultam el, természetesen nem tárhattuk fel az akkori közönségnek. Ezeket a személyes, politikai, taktikai motívumokat elhallgattuk. De amit a füzet első lapján kifejtettünk, igazában helytállónak tudtuk, függetlenül mindattól, ami megíratlan maradt. Ez az első lap így szólt:

„Szokatlanak tűnhetik fel, hogy egyetlen könyvvel egész füzetre terjedő bírálat foglalkozik. A könyv azonban, Hankiss János és Juhász Géza francia nyelvű munkája a magyar irodalomról, fontosságánál fogva megérdemli a tüzetes vizsgálatot. Fontossá teszi főképp két körülmény. Az egyik, hogy ez a könyv a művelt nyugati nemzetek számára készült, amelyek ebből ismerhetik meg először alaposabban jelenkori szellemi életünket. A másik, hogy ez a könyv javarészen az élő irodalomról szól, tehát olyan kérdésekről, amelyekről még itthon, magunk közt sem alakult ki egységes kritikai közfelfogás. Ebből következik, hogy a könyv idebent majdnem annyira új, mint odakint, hiszen egyik első rendszeres, tudományos igényű összefoglalása mintegy hatvan esztendő magyar irodalmának. Ebben a minőségben alkalmas arra, hogy mélyen hasson az utókor vélekedésére. Éppen ezért sürgős kötelessége a bírálóknak, hogy a mű minden esetleges tévedésére, hibájára rámutasson, nehogy azok, mint általában az alapvető munkák hibáival történni szokott, a köztudatban meggyökerezzenek.

A műnek az imént kifejtett kétféle fontosságából következik az a kétféle szempont, amelyhez igazodniuk kellett a könyv

szerzőinek, s amelyek szerint ítélnie kell a bírálóknak. A szerzők egyfelől érdeklődést, méltó megbecsülést kívánnak kelteni egy idegen közösségben egy ismeretlen tárgy iránt, szükséges tehát, hogy művük eleven, sokszínű, könnyed és bizonyos mértékig népszerű legyen, mentes minden unalmas aprólékosságtól. Másfelől szerzők teljes, hű képét akarják adni egy még kevésbé feldolgozott, de nagyon jelentős irodalomtörténeti korszaknak; szükséges, hogy művük módszeres, filológiai hitélű, tudós alaposságú legyen.

E két követelmény egészen sajátos műfajjá teszi ezt az „irodalmi panorámát”. A bírálatra is éppen ennél fogva kettős kötelesség hárul. Egyrészt, ha nem akar a könnyelmű hibáztatás bűnébe esni, mindig figyelemmel kell lennie arra a rendkívüli nehézségre, amit a szerzőknek a két szemponthoz való igazodás kényszere okozott. Másrészt, ha nem akar pártosan kedvezni, erősen kell ügyelnie arra, hogy a kettős elvhez való ragaszkodás nehézsége ne mentesítse a szerzőket mindkét elv követése alól: vagyis, ha valahol felületesek lennének, ezt ne mentse a bíráló az érdekesség elvével, s ha másutt unalmas részletezésbe veszne a mű, ne szolgáljon ennek takarójául a tudós alaposság követelménye.”

A füzet második fejezete a Panoráma korszakbeosztásáról szól. Többek közt így:

„A korszakbeosztás legszilárdabb pontja az 1919-es év. A forradalmak bukásával, illetve a háború elmúltával határozottan bizonyos irányváltozás állott be szellemi életünkben, amely irodalmunkra is többé-kevésbé rányomta bélyegét. Hogy azonban az 1929. esztendő, mint azt a könyv avatatlan olvasói gondolnák, korszakzáró időpont volna, arról szó sem lehet. Éppen ezért ezt a korszakot mintegy nyitva kellett volna hagyni s a szokásos „napjainkig” jelölés mellett határozottan hangsúlyozni, hogy — amennyire ez most egyáltalán megítélhető — egy új korszak folyamában úszunk, s még magunk sem tudjuk, hol fogunk kikötni. Hiszen nemcsak egy korszak lezárásáról, tehát egy mozgó eszme teljes kibontakozásáról nem beszélhetünk, de mégcsak ez eszme mozgási irányát, s mi több, magát e domináns eszmét sem látjuk tisztán. Az irányváltozás ténye megállapítható, de inkább csak negatív: régi fonalak hirtelen megszakadásából és összekuszálódásából. Az új Eszme útját és célját s kivált az irodalom új irányát egyelőre csak találgathatjuk. De erről később szólunk bővebben.”

Ez a „később” a füzet 17. lapján található. Itt azt az ellentmondást tette szóvá a bíráló, hogy a Panoráma az 1900-tól 1919-ig terjedő szakaszt „jelenkori irodalmunk nagy korszakának” nevezi, a 19-től

29-ig terjedőt pedig a „rekonstrukció irodalmának”. Erről ezt írtuk:

„Az idegen nem fogja megérteni, miért kell a „nagy korszak” után újjáépítésnek következni. A szerzők itt egy politikai eszmét és jelszót emeltek irodalmivá, jogtalanul. Igaz ugyan, hogy a lezajlott évtizedben bizonyos szellemi átértékelés történt s az is bizonyos hogy irodalmunk tegnapi értékei közül megbecsültetésben sokan vesztek, s tagadhatatlanul felmerült egy sereg friss név és kitűnő új tehetség is, de irodalmi rekonstrukcióról nem beszélhetünk. A legfiatalabb nemzedék egyelőre sokkal jobban hasonlít bátyáihoz, semhogy önmagában jelentené az új korszakot. Abból, hogy néhány neves írónk, aki fiatalabb korában a politikai baloldalhoz számított, most politikailag elszíntelenedett vagy éppen jobboldalra állt, még nem következtethetünk rekonstrukcióra. Természetes, hogy az egyetemes törekvés, amely a világháború után visszamaradt romhalmazból újra országot akar építeni, immanens ereje az irodalomnak is, de az irodalomnak önmagát ma nem újjá, hanem továbbépítenie kell. S e továbbépítés alfáját nem abban a vallomásban látjuk, hogy az előző korszakban a „magyar lélek elvesztette orientációját”. Mily szégyenletes vallomás, mily önmagának ellentmondó állítás ez a „nagy korszakról”, Ady, Babits, Móricz korszakáról. Az irodalom továbbépítésének pedig egy útja van: a szellem felszabadítása a társadalmi és politikai nyomás minden fajtája alól.”

Amit a Panorámában Tolnai Lajosról, Vajda Jánosról, majd Illyés Gyuláról olvastunk, és amit ezekben a lapokban gáncsoltunk, abban nem nekünk, inkább — itt-ott sokkal inkább — Juhászéknak volt igazuk. Íme, ezeket írtuk:

„Vajda kétségtelenül sokáig igazságtalanul mellőzött nagysága volt a magyar költészetnek s csak Adyék óta kezd hozzájutni a kellő elismeréshez. Az ő nevét tehát örömmel láthatjuk egy fejezet élén, de az, ami ebben a fejezetben van, már túlzás. Hogy Vajdát esztétikailag túlbecsülik a szerzők, az itt kisebb hiba. Ő a valóban nagyok közé tartozik s hogy a legnagyobbak, az Arany Jánosok, Petőfik, Adyok sorába emelhető-e, ez már szinte egyéni ízlés dolga. Mi úgy hisszük, Vajda ezeknél kisebb. De annyi bizonyos, hogy ennek az irodalmi és politikai életünkben magára maradt bús különcnek sem pályája, sem költészete nem alkalmas arra, hogy ezeken keresztül ismerjük meg a korszak szellemi és politikai történetét . . .

A szerzők, mint már említettük, nem szeretik ezt a korszakot. Nyilván politikai felfogásuk idegeníti el őket a magyar liberalizmus, a 67-es uralom esztendeitől. De nem is fontos, hogy

miért nem szeretik e korszakot, csak tény az, hogy különös szeretettel fordulnak ezeknek az évtizedeknek a különcködő pesszimistái felé, s az ő műveikből igyekeznek, *vaticinatores post eventum*, kiolvasni a XX. században elérkezendő magyar tragédia előjeleit. Vajdában is magyar Kasszandrát akarnak bemutatni, s egy másik írót, a különben derekas tehetségű Tolnait is azért igyekeznek kiemelni a feledés homályából, mert e sötétben látó, epikusunk is sok rosszat tudott mondani a maga koráról. Milyen tévedés! Egy Vajda, egy Tolnai, éltek volna bár a magyar történelem fénykorában, akkor sem láttak volna mást, csak bűnt és hibát, mert ilyen a természetük. Nem egy elkövetkezendő katasztrófának a megérzői ők, pesszimizmusuk nem a korból, hanem sokkal mélyebbről, önelkük titkos fenekéről fakad föl. De míg Vajdánál ez a sötét látás a tragikum komor fenségével jelentkezik, Tolnaiból éppen a nagyság vonása hiányzik. Folytonos kárhovatatásai szinte kötekedéssé fajulnak, sorsa tragikuma sem tiszta, majdhogy nem tragikomikum. Ez az éles szemű megfigyelő és éles tollú szatirikus többnyire helyi bajokat, az aktuális politikai rendszerből született s vele elmulandó hibákat ostoroz túlzott hévvel: nagy tévedés őt egy nép teljes átalakulásának epikusává megtenni. Nem kisebb tévedés őt városias írónak mondani, hiszen minden sorából szinte árad egy majdnem Vas Gereben-i vidékiesség.”

Amit a Panoráma Illyés Gyuláról ír, azt ma már sokkal igazabbnak érzem, mint ahogyan a kritikai füzet szerzői érezték félszázaddal ez előtt. Ezt olvashatjuk a bírálóiban:

„Illyés Gyula, ha kitűnő tehetség is, ma még nem olyan nevezetes költő, amint azt a fejezetet lezáró regényes *tableau* feltünteti.”

Talán nem érdektelen a füzetnek az a passzusa sem, ahol a bírálók a Panorámának Herczeg Ferencről szóló fejezetével vitáznak.

„Az V. fejezet hőse, Herczeg Ferenc az egyetlen keresztyén felekezeti író, akinek idegen fajiságát hangsúlyozzák a szerzők: *François Herczeg ou la Hongrie vu par les nationalités assimilées*. Míg más idegen származású költőknél nemzeti szempontból rejtegethették a szerzők a nem tiszta magyar eredetet, addig Herczegnél — szellemes fordulattal — éppen az idegen származást értékesítik nemzeti célra: milyen lehet a magyarság s főként milyen jól bánhatott nemzetiségeivel a magyarság, ha egy nemzetiségi eredetű író ilyen imádattal viseltetik iránta, ha ilyen, a valóságnál is kedvezőbb színben tünteti fel?

Kedvezőbb színben, ti. a szerzők azért is hangsúlyozzák ily erősen Herczeg idegen fajiságát, mert szerintük a magyar

faj helyes ábrázolása csak belülről lehetséges, csak magyar fajú írónak sikerülhet. Herczeg tehát nem helyesen, nem igazán rajzolja, mert csak kívülről látja a magyar típusokat, főképp a magyar dzsentrit. Az ő alakjai idealizáltak, olyanok, amilyenek a hazafias sváb a magyart, a lojális polgár a nemes urat képzei. Ezt a tulajdonképpen igen éles kritikát takarják bókba a szerzők, amikor nem győzik dicsérni a magyar fajt magasztaló Herczeg hazafiságát.

Nem tekintve azt az apró tévedést, hogy Herczeg szülőföldjét Bánát helyett Bácskának nevezik, ennek az elméletnek nem adhatunk igazat, ha még oly szellemes is. Herczeg csakúgyan idealizálja a magyar fajt, páratlan erényeket tulajdonít parasztnak és nemesnek egyaránt, de ugyanezt látjuk a kétségtelenül magyar fajú Jókainál is, s alig tévedünk, ha Herczeg magyar-imádatát nem az ő idegen voltából, hanem éppen Jókaiából származtatjuk. Az az állítás, hogy Herczegben a nőies germán lélek hódol a férfias magyar sajátosságoknak, csak arra jó, hogy megmutassa a szerzők naiv faji elfogultságát.”

Igen szépek, de lényegileg elhibázottnak tartottuk az Adyról szóló részletet. Erről ezt írtuk:

„A könyv következő szakasza az Ady jegyében lezajlott két évtized irodalmát mutatja be. A rajz színes és eleven, de velejében hamis. A huszadik század első két évtizede a magyar radikális szellemiség rohamos izmosodásának a kora volt, erjedő forradalmi korszak, amelyben a modernség, haladás, demokrácia, radikalizmus, progresszió és más jelszavak mögött egy szabadabb, nyugatiasabb, mindenestre új szellem vívta harcát száz alakban. E harc mozgató lelke, ereje Ady volt. Nem vallhatja őt magáénak egyik programra épített, dogmákhoz kötött politikai párt sem, de kétségtelen, hogy a földetlen parasztság, az ipari proletariátus s a szabad szellemű intellektuális polgárság törekvései, ösztönös forradalmisága benne találtak művészi kifejezőre. A költő forradalmár volt, gyűlöletben és rajongásában hódító erejű, s e korszak egy lefékezett forradalom korszaka. Talán az egész könyv legnagyobb hiányossága, hogy e tények majdnem teljesen elsikkadtak Ha nem vesszük tekintetbe azt a politikai *retouche*-t, amelyen az Ady-kép átmegy, az Adyról szóló húsz oldalt is igen jónak kell tartanunk. Lendülettel, erős színckel van megoldva, életrajzba épített jellemzéssel. Írója ismeri, szereti, érti Adyt, közel tud hozzá férközni, éreztetni tudja az előadás pátoszával, hogy a tárgyjal benső kontaktusba került.”

Kiváltképpen helytelennek éreztük, hogy az irodalomtörténet váratlanul nagy magasságba emelte Prohászka püspököt.

„A forradalmi szellem elsikkadása mellett még két főbenjáró hibája van e résznek. Az egyik a Prohászka-fejezet, a másik a Babits áttolása a következő korszakba. Az a tizenegy oldal, amely a nagynevű püspökkel foglalkozik, iskolai példája annak, hogyan lehet elfogult beelátással megduzzasztani egy-egy jelenség értékét. Prohászka nem foglalhat el centrális vagy akár csak számottevő helyet is a háború előtti magyar irodalomban. Irodalmunkra gyakorolt hatása sem nem mély, sem nem kiterjedt. Lehetett mestere a szónoklatnak, lehetett eszményi pap, nagyvonalú ember, de irodalmunkban csekély szerepet vitt. A szimmetria szeretete, amely a szerzőket arra készíti, hogy a modern magyarság két tartó pólusát az Ady–Prohászka párban lássák, torzképre vezet.”

Azzal sem tudtunk egyetérteni, hogy a Panoráma Tormay Cecilt mintegy fölibe emelte Kaffka Margitnak. Erről ezt írtuk a füzetben:

„Az elbeszélőkről szóló fejezetben Tormay Cecil és Kaffka Margit közül a Panoráma nyomán az idegen olvasó Tormayt fogja nagyobbnak érezni. Tormay kitűnő stilisztza, s a regény szerkezeti egyensúlya iránt pompás ösztöne van, egyáltalán jól fegyelmezett, komoly és kemény talentum, de Kaffka – noha művészi ökonómiában mögötte marad – gazdagabb, teljesebb, jelentősebb.”

Nem éreztük a való értékkel adekvátnak, amit Szomory Dezsőről olvastunk a Panorámában. Ezzel a képpel is vitába kellett szállnunk.

„Nem volt érzékük a szerzőknek Szomory Dezső írásművészetére iránt sem. Csak barbarizmust és pesti zsargont emlegetnek ők is, és átsiklanak mindama problémák fölött, amelyek e sajátos és izgató művészet kapcsán felmerülhetnek s amelyek közül elsősorban azt kellene megvilágítanunk: vajon a nyelvtisztaság és az irodalom útjai mindig és föltétlenül párhuzamosan futnak-e, s nem igényelheti-e olykor a művészi mondanivaló a szentesített szintaktikai formák felbontását? Nagyon is röviden bánik el a fejezet a korszak egyik legegységibb, sajátos humorú, merészen realista elbeszélőjével, Tersánszky Józsi Jenővel.”

A kor drámairodalmával a Panoráma II. fejezete foglalkozik, a középpontban Molnár Ferencsel. Ebben a részben is volt gáncsolni valónk.

„A hang, amely a Molnárról szóló lapokon megcsendül, igen szerencsés. A méltatás nem kicsinyli le és nem becsüli túl Molnár sikereit, nem huny szemet a darabok megalkuvó technikai-sága előtt, de meglátja és meglátatja bennük a tiszta köl-

tészetet is Földes, Ábrahám és Kisbán komoly tárgyalása a drámaírók sorában — még pedig úgy, hogy Heltai és Szép Ernő szinte elvesznek mellettük — esztétikai balfogás volt. Zilahyt is mintha túlbecsülnék. Ez a szerencsés kezű, finom ösztönű, nagy technikájú, falusias-magyar és városias-modern hangokat mesteri ügyességgel keverő kitűnő írónk nem tetszik előttünk oly epochális nagyságnak.”

Megértéssel írhattunk az Új irodalmi központok című fejezetről, amely az erdélyi, délvidéki és felvidéki magyar irodalom sarjadjását ismerteti.

Bírálatunk záró fejezetében ilyesformán foglaljuk össze a Panorámáról kialakított véleményünket:

„A könyv legegységesebb szempontja a magyar nemzeti, pontosabban faji szellem érvényesülése az irodalomban. Ez a szempont megvesztegetően tetszetős, amellet a „panoráma” műfajhoz mintha illenék is, mert a francia olvasót nyilván érdekli a távoli nép művészi alkotásokban nyilatkozó pszichéje. Az alapvető hiba nyilván abban van, hogy a „nemzeti” vagy éppen „faji” lélek fogalma mindmáig fölöttébb tisztázatlan valami és rendszerint — részben itt is — az uralmon levő politikai ideálképeivel mosódik össze. Így aztán mindazok az írók, akiknek szellemisége nem fedi a „faji lélek” aktuálisan konstruált fogalmát, már eleve hátrányba kerülnek a többiekkel szemben. Eleve, azaz a szorosan vett irodalmi-művészi értékek autonom vizsgálata nélkül Még ha a magyar faj és a magyar faji lélek fogalma állandó, élesen körvonalazott fogalom volna, akkor sem lehetne rá irodalomtörténetet építeni, irodalomtörténetet, amely csak egy tiszta esztétikai ítélet sor acélgerincébe építhető be időálló szilárdsággal. (Nemzeti, faji, szociális érdekű vonások önmagukban sohasem rangsorozó jelleműek: csak a művészi forma ereje adja irodalmi becsüket, önmagukban nem többek a „tartalom” egyéb részeinél.) A szóban forgó könyvet jogosan senki sem vádolhatja azzal, hogy az esztétikai szempontokat elhanyagolva csakis faji-politikai szempontokból ítél, de kétségtelen, hogy a szerzőknek a könyvből kivilágló irodalomelméleti felfogása irodalmunk minden jelenségét egy sajátos szemüvegen láttatja velünk Árnyat vet az elvi alapú tévedésre, hogy fajfogalmuk egyfelől igen rugalmas és liberális: szláv vagy germán fajiságú írók méltó megbecsülésének éppen nem gátja, másfelől, a zsidó írók nagyrészével szemben, meglehetősen merev. A szerzők irodalmunk és közszellemünk mai állapotát vagy mai irányzatát, úgy ahogy ők látják, a teljes kifejlés stádiumának vagy a teljes kifejléshez vivő iránynak fogják fel s e

felfogás szempontjából ítélik meg a történeti fejlődés jelenségeit E jelenségek közül önkéntelenül is kiemelik az előre, illetve a mai ,rekonstrukciós' korra mutatókat s mellőzik vagy kisebbítik azokat, amelyek nem egyeznek az ő irányukkal, ízlésükkel. Így törpülnek jelentéktelen figurákká pl. Bródy, Ignó vagy Kassák és nőnek monumentális íróné Tolnai, Prohászka vagy Komáromi A könyv legvonzóbb sajátja, hogy kétségkívül olyan írók műve, akik az irodalommal szoros benső kapcsolatban állanak. Uralkodnak az anyagon, melyet biztos kézzel rendeznek el s művészi egységbe építenek. A Panoráma érdekes és szép könyv, alap-elfogultsága annál fájdalmasabb. Nem csekély érdem a szerzők szinte tökéletes tájékozottsága sem. Nagy olvasottságuk valóban példaadó. Hankiss és Juhász műve így, ebben az alakjában is alkalmas arra, hogy irodalmunk iránt érdeklődést, sőt szeretetet keltsen a külföldi olvasóban. De éppily alkalmas arra is, hogy a XX. század irodalmáról, az irodalom mozgató erőiről, tendenciáiról többé-kevésbé tévesen színezett, itt-ott a faji és politikai elfogultság ecsetjével festett képet rögzítsen meg a tájékozatlanok és az utókor számára. E kép eredeti színeit helyreállítani, kisebb-nagyobb ténybeli tévedéseit helyreigazítani volt e bírálat célja.”

A nagy elszánással készült kritikával ma már persze nem értek egyet minden ízében, nyilván nem értene egyet, ha élne, Kardos Pál sem. De munkánk egésze, az ifjú vállalkozás motivációja és formátuma most sem áll tőlem távol. Juhász Gézával egyébként még közelebb kerültünk egymáshoz, vállvetve küzdöttünk az Ady Társaság eredeti céljaiért, és három év múlva együtt indítottuk el az Új írók könyvsorozatát. A sorozat egyik kötetét éppen Hankiss professzor írta. Megpróbálom majd rögzíteni azokat az emlékeimet is, amelyek ezzel a sorozattal függnek össze.

KARDOS LÁSZLÓ

SZABÓ DEZSŐ

Az 1908–9-es tanév elejére helyezték át Székesfehérvárról a nagyváradai főreáliskolához, persze büntetésből. Itt nevezték ki a tanév folyamán rendes tanárrá. Ugyanebben az évben, ugyanennél az iskolánál szolgáltam én is gyakorló tanárjelöltként, bár már okleveles tanár voltam. És ugyanebben az évben volt Váradon a premontrei rendi főgimnázium tanára Juhász Gyula. Juhász és Szabó Dezső, micsoda két ellentét! A csendes, szerény, mély érzésű, befelé élő, bizonyos kisebbségi érzésekkel is küzdő, melankolikus vérmérsékletű Juhással szemben Szabó Dezső erősen öntudatos, szangvinikus, robbanó természetű ember volt. Ez az oka annak, hogy ifjabb kollégáinak valamennyiével volt valami nézeteltérése (az idősebb kollégák nem sokat beszélgettek velünk) és éppen ezért igazi barátság nem is alakulhatott köztük. Elfogultság nélkül mondhatom, hogy éppen velem volt, ha nem is meleg, de a legbizalmasabb viszonyban. Sokszor voltunk együtt, nemcsak az iskolában, de délutánonként is az ő hónapos szobájában és sokszor tettünk együtt nagy sétákat is. Pedig én neki bizonyos tekintetben vetélytársa, riválisa voltam. Mind a ketten franciát tanítottunk. Ő a páratlan osztályokban tanított, a 3., 5. és 7. osztályban. Én egy idősebb tanár, név szerint Hegedűs Árpád mellett kaptam beosztást. Vezető tanárom ezt a beosztottságot úgy oldotta meg, hogy a 4. osztályban kizárólag ő tanított, a 6-ban megfeleztük a munkát, míg a legfelelősebb helyen, az érettségi előtt álló 8. osztályban szinte teljesen rám bízta a munkát. Mint rokon szakosok, mi Dezsővel élénk figyelemmel kísértük egymás munkáját, látogattuk egymás óráit és így személyes tapasztalatból bizonyíthatom, hogy ő kiváló tanár volt, nagyon szép eredményeket ért el, sőt a diákjai is nagyon szerették talán éppen azért, mert egyáltalán nem a régi, vaskalapos, mumus-tanári módszerekkel bánt velük, hanem baráti módon. Beszéd közben remek mondásai, úgyneveztek „aranyköpései” voltak és ezeket nemcsak kollégái a tanári szobában, de kisdíákjai is nagyon élvezték.

Dezső az Úri utcában, az akkori jogakadémiával szemközt levő háznak egyik földszintes, a kapualja melletti egyablakos szobában lakott. Gyakran látogattam őt ott meg, nem is volt messze az én otthonomtól. Már csak azért is szerettem odajárni, mert Dezsőnek nagyon szép könyvtára volt már akkor, köztük nagyon sok francia könyv, klasszikusok is. Irigyeltem őt ezért a könyvtáráért, nem is tudom, hogy tudott erre szert tenni, a nagyon kicsiny, helyettes tanári fizetésből. (Kuriózumból hadd írjam ide: ez havi 133 korona 33 fillér volt, mint rendes tanár már 216 kor. 66 fillért kapott.) És bizony tessék elhinni, egészen komoly, szakmai és tudományos beszélgetéseket folytattunk, nemcsak otthon, a szobában, de sétáink alkalmával is.

Mert hol volt akkor még az író Szabó Dezső? Azt hiszem, akkor még ő sem igen gondolt erre. Tudományos ambíciói voltak, esszéken törte a fejét és akkor, emlékezetem szerint egy-két kisebb értekezése már meg is jelent. De szépirodalom!? Ilyesmiről igazán nem is esett szó.

Az első kis surlódás közöttünk szintén ilyen „tudományos” jellegű volt. Említettem fentebb, hogy a 8. osztályban a tanítást szinte teljesen reám bízta a vezető tanárom. A 8-ban már francia tudósok voltak a növendékek, hiszen már 6. éve tanultak akkor franciául. Nos abban az évben Rostand *L'aiglon*-ja (*Sasfiók*) volt az olvasmány. Köztudott dolog, hogy a tanárnak az órára készülnie kell, sőt óravázlatot is kell csinálnia. Én ezt pontosan be is tartottam, de hát egy hétfői napra . . . Annyi minden társadalmi kötelezettsége van egy ilyen fiatal tanárnak hét végén meg vasárnap. Aztán meg egy kis udvarlás és szórakozás is kell! Hát én bizony azon a hétfőn készületlenül mentem be a 8. osztály órájára. Jó darabig nem is volt baj. Az egyik diák szépen olvasta és fordította a *L'aiglon* szövegét, ám egyszer csak megakad. Tanár úr, ezt a szót nem ismerem, mondja. (Pedig neki is készülnie kellett volna mára a kijelölt szövegből.) Melyik az a szó, kérdeztem. Az hogy „brider”. Hát nekem sem ismerős ez a szó, vallottam be nyíltan, nézzük meg a szótárban. Meg is néztük és ott ez állt: la bride = zabla, brider = megfőkez, megzaboláz. Persze ezt a jelenetet az osztályban nagy kuncogás, mozgolódás kísérte és a tízpercben az iskolában futótűzként terjedt el a hír: a kis Bartsch (akkor még így hívták) a 8-ban belesült a leckébe. Persze, hogy azonnal eljutott Szabó Dezsőhöz is. Akkor délelőtt már nem találkoztunk, de délután mindjárt avval fogadott: Na te híres! Hát belesültél a leckébe? Azt sem tudod, hogy a ló zabláját bride-nek hívják franciául, brider tehát = megfőkezni, megzabolázni. Remek csemege volt az ilyesmi a Szabó Dezső számára! Nézd — hoztam fel védelmemre — a francia tudás szerintem nem abból áll, hogy kívülről tudjam az egész francia szótárt. Nem, mondta ő, de azért az ilyen köznapibb szavakat mégis csak tudni kell. És élvezte felettem érzett felsőbbbségi érzését. Én nem szóltam semmit, de a tüske azért bennem maradt és törtem a fejem, hogyan szerezhetnék revanche-ot, hogy francia szóval éljek. Ám teltek a napok és nem kínálkozott semmiféle alkalom. Egy szép délután ismét sétálni mentünk. A Barátok temploma előtti kis téren akkor 3–4 kofa-asztal állott, gyümölcsöt, virágot árultak. Hirtelen eszembe ötlött, megkérdezem az egyik gyümölcs nevét Dezsőtől. Cseresznye, nem, ez túl közismert. Meggy? Igen ez jó lesz. Te Dezső, mondom neki, hogy hívják a meggyet franciául. Én tudom, mondta nagy büszkén, de mondd meg te! Nem azért kérdeztem, mintha nem tudnám, de tőled szeretném hallani, mondtam neki érezve már közeledő diadalomat. Dezső még kínlódott egy kicsit és aztán megadta magát. La griotte, vágta én ki nagy büszkén és még hozzátettem: ez mégis

csak közönségesebb, többet használt szó, mint a zabla! Ettől a kis vereségtől aztán Dezső egész délután morózus, hallgatag lett, de további barátságunkat mégsem érintette, napirendre tértünk felette. Ez a kis epizód önmagában jelentéktelen, hogy mégis elmondtam, azért tettem, mert érzésem szerint nagyon is jellemző Szabó Dezsőre.

Az iskolában nemsokára ennél sokkal jelentősebb dolog történt. Meglátogatta az intézetet dr. Vass Bertalan cisztercita rendi tankerületi főigazgató, végig látogatta a tanárokat és utána a rendes szokás szerint főigazgatói konferenciát tartott a tanári szoba V alakú asztalánál. A csúcson ült a főigazgató és az igazgató, a V két szárán sorban kor szerint az idősebb tanárok, a csücskén pedig mi, a fiatalabb generáció. Ott ült, majdnem teljesen mellettem Szabó Dezső is. A főigazgató mindenkiről elmondta a véleményét, kit dicsért, kit nem. Mikor Szabó Dezsőre került a sor, nála kifogásolta, hogy hanyagul javítja a diákok írásbeli dolgozatait. Felhozta például, hogy egy helyen ezt a szót: *cependant* nem húzta alá, pedig az a szó azon a helyen hibásan áll. Nyilván fitogtatni akarta francia tudását. Dezsőnek sem kellett több. Hol van a szöveg? kérdezte. Megmutatták neki. Dezső elolvasta, aztán kijelentette: kérem ott azt a szót nem is kellett aláhúzni, mert ennek a határozószónak két jelentése van, egyszer időhatározó: *ezalatt*, e közben, a másik jelentése kötőszó: *mégis*, mindazonáltal. Minthogy pedig itt kötőszóként áll, tehát nem kellett aláhúzni. A főigazgató láthatólag nagyon idegesen hallgatta végig a Dezső fejtegetését és utána csak annyit mondott: úgy van kérem, ahogy én mondtam, és tovább akarta folytatni a konferenciát. Ám Szabó Dezsőt nem lehet csak úgy, főigazgatói tekintéllyel elhallgattatni, főleg nem, ha neki van igaza. Szabó Dezső háta mögött ott sorakoztak egy nyitott polcon a tanári könyvtár szótárai. Levette onnan a francia szótárt, kinyitotta a *cependant* szónál, odatartotta a nyitott könyvet a főigazgató elé mondván: tessék ezt elolvasni, ez bizonyítja az én igazamat. Aki nem tud arabusul, az ne beszéljen arabusul. Dermedt, néma csend követte ezeket a szavakat, láttuk, hogy a főigazgató mellett ülő igazgatónak az ereiben megfagy a vér. Ő, szegény még csak megbízott, ideiglenes igazgató volt néhány hónap óta. Attól félt, hogy a Dezső kijelentése az ő véglegesítését is veszélyeztetheti. De a főigazgató csak egy erélyes mozdulattal félretolta maga elől a szótárt, és mintha mi sem történt volna, folytatta a konferenciát és be is fejezte rövidesen, aztán az igazgató kíséretében elhagyta a termet. Ekkor az idősebb tanárok csoportokban, de mégis mindig halkán, megtárgyalták ezt az iskolák történetében nyilván példátlan esetet. Én odarohantam Dezsőhöz és jól emlékszem ezt mondtam neki: Na Dezső, pá, pá, te sem leszel itt szeptemberben tanár. Ő röviden csak ennyit felelt: nem is akarok. Pár nap múlva, a fiatal tanárok egy csoportja előtt bővebben nyilatkozott terveiről. Eladom a könyvtáramat, kölcsönt veszek fel, kiuta-

zom a nyáron a Pireneusokba, felmászok a legmagasabb csúcsra, onnan fogok eresztetni a báró Barkóczy fejére (ez a miniszteri tanácsos volt akkor a magyarországi középiskolák teljhatalmú feje és intézője), tanári állást nem is fogadok el és ezentúl a tollamból fogok élni. De egy lapot csak írsz nekünk? Nem, nem írok, felelte kurtán. De nekem csak írsz? kérdeztem én a mindennapos jóbarát jogán. Neked se, felelte. Pár nap múlva aztán jelentette, hogy sikerült a könyvtárát eladni, egy antikvárius vette meg, hogy mennyiért, azt nem mondta. Fájt a szívem azért a könyvtárért, biztosan elkótyavetyélte. Aztán, mondta — előnyös kölcsönt vett fel (persze azt is uzsora áron), nincs már semmi akadálya a pireneusi útjának. Amit tervezett, véghez is vitte. Én a tanév végén, júniusban úgy búcsúztam el tőle, hogy szeptemberben már nem fogom őt itt viszontlátni. Engem a jövő tanévre Késmárkra neveztek ki tanárnak, oda írták meg nekem váradi kollégáim, hogy Dezső ugyan nem írt Franciaországból, de mint előre tudtuk, elfogyván a pénze, szépen elfoglalta új állomáshelyén, Székelyudvarhelyen a tanári széket. Köztudomású, hogy megjárta még Sümeget, Ungvárt és Lőcsét is mielőtt végleg búcsút mondott volna a tanári pályának.

Nagy Péter a *Szabó Dezső indulása* című kitűnő könyvében ezt írja: „hamarosan két olyan baráttra is szert tett itt (ti. Nagyváradon) a tanárok között, akikhez való hűségét a maga módján mindvégig megtartotta: Juhász Gyulával és Hartmann (később Keményffy) Jánossal barátkozik össze. Nos mikor Szabó Dezső Váradra jött, 1908-ban, a tanév elején, akkor Hartmann nem volt már a váradi főreáliskola tanára, mert a tanév végével Székelyudvarhelyre helyezték. Minthogy az 1908-as tanév végén Szabó Dezsőt is ugyancsak Székelyudvarhelyre helyezték, melegebb barátság csak ott fejlődhetett köztük. Juhász Gyulával sem sűrűn találkozhatott, erről tudnék, hiszen délelőttönként az iskolában és szinte mindennap találkoztam vele, a délutánjainkat legtöbbször együtt töltöttük. Dezső nem is járt a Juhász mindennapos társaságába, az Emke kávéházba, ott nem lehetett volna prímhegedüs és ezt ő nem is bírta volna el. Nem valami jelentős részletek ezek, de — úgy érzem — a valóságnak megfelelően mégis le kellett írnom.

Legközelebb aztán 1919 nyarán találkoztam vele, a Tanácsköztársaság idején. Igaz, hogy nem személyesen. Én akkor itt Pesten voltam tanár és egy napon meglátogattott engem egy tanár kollégám, aki azonban nem a mi testületünknek a tagja volt. Hóna alatt egy könyv szorongott. Mikor elintéztük azt az ügyet, amelyért tulajdonképpen jött, kíváncsian megkérdeztem: milyen könyv az ott a hóna alatt? Hát ez a magyar irodalom legújabb szenzációja, felelte. Nem ismeri? Nem, mondtam, micsoda? Ez Szabó Dezső *Elsodort faluja*. Ha még nem olvasta, okvetlenül és sürgősen olvassa el. Milyen Szabó Dezső?

A tanár? Az, az, felelte. Hát az nekem jó barátom, egyszerre ilyen híres ember lett belőle? Akkor hát annál inkább el kell olvasnia, mondta aztán távozóban. Én pedig nehezen tudtam csak elhinni, hogy Dezsőből egyszerre ilyen nagy ember lett. Halogattam is néhány napig a könyv megvételét, míg végre rászántam magam, megvettem. A könyvön első pillantásra látszott, hogy háborús kiadvány. Barna csomagoló papírra volt nyomva, mert más papír akkor nem állt rendelkezésre, a fedele félpuha kötés. Olvasom. 10 év múlt el azóta, hogy együtt tanároskodtunk Váradon. Ez a könyv eszembe juttatta az ő akkori „arany”-mondásait, szemléletes, de éles beszédmodorát. Csakhogy ami itt van, az már egy kész, kiforrott író megnyilatkozásai. Hiába vannak szertelenségei, sőt förtelmességei, stílusának teljesen egyéni íze, a nyelvvel való szuverén bánásmód mind azt bizonyítja, hogy itt egy szertelen, de nagy tehetségű író könyvét olvassuk. Nagy érdeklődéssel is olvastam a könyvet, bár, megvallom, kevesebb lelkesedéssel. A könyvnek nagy sikere volt, ahogy mondani szokták, nagy port vert fel. Éppen ezért valaki kölcsön is kérte tőlem, oda is adtam a soha viszont nem látásra. Hogy ki volt az a valaki, nem tudom már, de ezt az eredeti hadi kiadást sajnálom. Ma könyvészeti ritkaság volna.

Dezsővel ezután még kétszer találkoztam az életben. Én 1919 szeptemberében ismét lekerültem Váradra és onnan látogattam fel Pestre 1922-ben vagy talán 23-ban. Valami dolgom után jártam, mikor egyszer csak az Egyetemi Könyvtár előtt szembe jön velem Szabó Dezső. Nagyon megörültünk egymásnak, ő engem magához ölelt, megveregette a hátamat és beszélgetésbe kezdtünk. Belejöttünk a múlt emlegetésébe, de én éppen siettem valahova, félbeszakítottam és azt mondtam: hallom, Dezső, hogy te fenn lakol valahol a Gellérthegy oldalában, meglátogatnálak és akkor bőven kibeszélgethetjük magunkat. Ekkor legnagyobb meglepetésemre tiltakozva emelte felém a kinyújtott tenyerét és szinte tiltakozva mondta: nem, hozzám ne gyere. Egy cédula van az ajtómon, az van ráírva: senkit sem fogadok, téged sem. Hát, mondom, ha ilyen nagyon kedvesen invitálsz, hát akkor nem is megyek.

Eltelt 2 vagy 3 esztendő. 1925-ben a váradi színházban volt a Gulácsy Irén *Valuta* című darabjának a bemutatója. A földszinten ültem, amikor felhívták figyelmemet, hogy az egyik első emeleti páholyban, éppen a szerzőnő páholyában ott ül Szabó Dezső. Felsiettem hozzá. Gulácsy Irén nem volt a páholyában, fenn volt a színpadon, hogy a tapsokat megköszönje. Dezső most is nagyon boldogan fogadott. Sajnos nem sokat beszélgethettünk, a szünet nemsokára véget ért. Megkérdeztem tőle, hogyhogy jött el erre a premierre? Szinte csodálkozva felelte: na hallod, hát csak eljövök az Irén premierjére. Csodálkozásomra csak így mondta: Irén. Nem tudtam, hogy ilyen

bizalmas barátságban vannak. Még megkérdeztem, hogy meddig marad Váradon, másnap találkozhatnánk, hogy kibeszélgethessük magunkat. Sajnos, felelte, erre nincs mód, nincs ideje, holnap már visszautazik Pestre. A Gulácsy darab bizony gyenge darab volt, Váradon is gyenge kritikát kapott, magyarán szólva megbukott. De hallottam, hogy Dczső Pesten valahová kedvező kritikát írt róla. Annál nagyobb meglepetést keltett, hogy néhány hónap múlva, minden előzetes ok nélkül ugyancsak valamelyik pesti sajtó orgánumban lerántotta ugyanezt az „Irént”. (Ő még akkor nem volt nagy név, a *Fekete vőlegények* 2 év múlva, 1927-ben jelent meg.) Gulácsy Irén, a Nagyvárad című napilap belső munkatársa, finom tollú író és bátor publicista, egy mérsékelt hangú válasz cikkében szinte lefricskázta Szabó Dezsőt.

Az életben többé nem találkoztunk. Én figyelemmel kísértem életét és olvastam az írásait, már amelyekhez Váradon hozzáférhettem. Hallottam róla azt is, hogy fiatal emberekből, főleg egyetemistákból egész rajongó udvara van, akik között úgy trónol, mint egy próféta a tanítványai között. Azt is hallottam, hogy összeférhetetlen természete miatt már nem akadt kiadója és így kénytelen volt saját kiadásában kiadni az úgynevezett Szabó Dezső-füzeteket. De személyes találkozásunkat nem szorgalmaztam, mert ideológiailag mind messzebb kerültünk egymástól. Nagy részvétellel hallottam aztán, hogy Pest ostroma alkalmával egy József körúti ház pincéjében állítólag tüdőgyulladásban meghalt. Ideiglenesen a szemben levő Rákóczi téren hantolták el. Magam is láttam ezt az ideiglenes sírt, amikor 1945 májusában Váradról meglátogattam a siralmas állapotban volt szép fővárosunkat. Innen a Kerepesi úti temetőbe vitték, ahol ugyanabba a parcellába temették, ahol 1946-ban az ostrom alatt szerzett betegsége következtében elhunyt szegény testvérhúgom is pihen. De már nincsen ott. Hogy onnan hová vitték, nem tudom.

Bármiként ítéljük is meg az embert és az író, bizonyos, hogy kitűnő író volt, a magyar nyelv egyik művésze. Én pedig emlékéit mint egykori meghitt barátoméit mindig kegyelettel ápolom.

BARTSCH SÁNDOR